

Diskurzusjelölő vagy mutató névmás? – A hangsúly szerepe a lexikális döntésben¹

Bevezetés

A grammatikalizációt mint nyelvváltozást vizsgáló kutatások mindig is nagy figyelmet szenteltek a grammatikalizációs kritériumoknak, amelyek kapaszkodóul szolgálhatnak ahhoz, hogy megítéljük, vajon mennyire tekinthető grammatikalizálódottnak egy nyelvi egység az adott nyelvállapotban megfigyelhető használataiban. A klasszikusnak számító kritériumok között szokás említeni, hogy a grammatikalizálódó elem integritása, vagyis más jelektől való megkülönböztethetősége a folyamat előrehaladtával egyre csökken, amelynek során fonológiai kopás és deszematicizáció, azaz a lexikális szemantikai jegyek fokozatos eltűnése zajlik (l. Lehmann hat grammatikalizációs paraméterét, 1995: 123; 2002: 110).

A fonológiai kopás (*phonological attrition*, l. Lehmann 2002: 112–3, Hopper–Traugott 2003: 154; másutt: *erosion*, l. Heine–Reh 1984: 21; de a leggyakrabban: [*phonological*] *reduction*, l. Hopper–Traugott 2003: 72, 127, 222 stb.) a szakirodalom nagy része szerint e nyelvváltozási folyamat kései, a nagyobb szemantikai változásokat követő fázisaként szokott megjelenni, rendszerint a már viszonyszókká vált nyelvi elemek további, másodlagos grammatikalizációjakor figyelhető meg. Jól példázza ezt, hogy a magyarban a toldalékmorfémákon kívül egyedül az igekötők legkorábbi rétege mutatja fel szisztematikusan a fonológiai kopást (egy szótagúvá válás: *belé* > *bel* és *be*, *felé* > *fel*, *megé* > *meg*, *elé* > *el*, rövidülés: *kí* > *ki*, *lé* > *le*); a többi itt említhető eset mind ritkának és a saját kategóriáján belül is szórványosnak tekinthető (pl. igéből keletkezett módosítószó: *találom* > *talám* > *talán*, illetve partikula: *hiszem* > *hiszen* > *hisz*; *látom* > *lám*). A fonológiai redukció tehát tipikusan az elemek erős(ebb) grammatikalizáltságát mutatja.

A fonológiai kopás több, egyidejű vagy egymást követő módosulást is takar: a szótagszám csökkenését az adott egy- vagy többszavas nyelvi egységben, az utóbbi esetben gyakori a fúzió is, amikor is a szerkezetalkotó tagok közti határ megszűnik, majd a tagok összeolvadnak. Tipikus példa erre a vonatkozó névmások kialakulása az utalószó és a kötőszó egyesülése révén, például: *az + ki* > *azki* > *akki* > *a'ki* > *aki* (Haader 2003: 507–8). Ezt a folyamatot a fentebb idézett Lehmann *kondenzációnak* hívja (1995: 9), és egy, az integritás csökkenésétől különböző grammatikalizációs paraméterként említi.

A redukciónak, avagy a fonológiai gyengülésnek, ahogyan ezt a mechanizmust Lehmann más helyütt nevezi, több tényezője közül az egyik a hangsúlytalanná válás (*deaccentuation*, 2002: 16). A gyengülés egyéb faktorai között sorolják fel a témát kutatók a fentebb már említett fúziót, továbbá a magán- és/vagy mássalhangzók kiesését (Hopper–Traugott 2003: 154). Hopper és Traugott kétféle redukcióról is beszél a grammatikalizáció fonológiai változásain belül, egyfelől kvantitatív (szintagmatikus) redukcióról, amelynek során a formák rövidülnek, az állományukat alkotó fonémák erodá-

¹ A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

lódnak. Másfelől megkülönböztetnek kvalitatív, avagy paradigmaticus redukciót, amikor is a formában megmaradt fonológiai szegmentumok egy egyre progresszívebben zsugorodó elemkészletből választódnak ki (Hopper–Traugott i. h.) Emellett az elemek prominenciája is csökken, a grammatikalizálódó elemet alkotó fonémák állományára jellemző fonológiai kontrasztok is egyre inkább eltűnnek.

Lényeges a fonológiai redukció kapcsán megemlítenünk a gyakoriság kérdéskörét is: egy meghatározó nézet szerint a grammatikalizációs változásokat kiváltó ok maga az, hogy a változásnak induló elem használata felszaporodik az adott nyelvben (Bybee 2003: 602 és kk.). Emellett természetesen szemantikailag a megfelelő jegyekkel kell bírnia ahhoz, hogy grammatikalizálódhasson, jelentésüknek eleve általánosabbnak kell lenniük más nyelvi egységekhez képest, hogy a folyamat beinduljon (az előbb említett Bybee olvasatában a gyakorivá válás maga vezet ahhoz, hogy az elem jelentése nagymértékben általánosul, Lehmann [2005] szerint viszont a jelentésáltalánosulás magától következik be). Ezért mondható az, hogy kognitíve sematikusabb jelentésű lexikális egységek, jellemzően hiperonimák fognak grammatikalizálódni, közülük is azok, amelyek az emberi tapasztalás alapfogalmai közé tartoznak (testrésznevek, alapvető irányok, helyek, tárgyak, folyamatok megnevezései). A gyakoribbá válás és a jelentés általánosulása kéz a kézben járó folyamatok. Az elem gyakoriságának megnövekedése természetesen fonológiai változásokkal jár – az ellentmondás itt az, hogy míg a gyakoriság megnövekedése a grammatikalizációs folyamat legelejére (is) jellemző, a fonológiai redukció csak később jelentkezik (illetve számos, a viszonyozók szintjén megálló grammatikalizációs folyamatban nem is okvetlenül jelenik meg). Elképzelhető, hogy a gyakoriság egy bizonyos foka szükséges ahhoz, ami a fonetikai módosulásokat lehetővé teszi, és ez jellemzően mindig csak a folyamatnak egy érettebb fázisában következik be.

Mutató névmások gyakran válnak pragmatikai funkciójú diskurzusjelölökké a különböző nyelvekben. Korábbi kutatások már feltárták a mai spontán nyelvhasználatban gyakran mutatózó *ilyen* és *így* névmások új, összefoglalóan figyelemirányítóként nevezhető diskurzusjelölői funkcióját és az ehhez kapcsolódó jellegzetes pozícióikat (Dér 2010, Markó–Dér 2011). Egyes névmási egységek ilyen új keletű használata kapcsán több kutató is evidenciaként kezeli hangsúlytalanságukat. Imrényi (2007: 1 és kk.) szerint az *ez egy ilyen X*, illetve *ez egy ilyen (...) dolog* szerkezetben az *ilyen* hangsúlytalan elem, pontosabban szólva az *ilyen* hangsúlytalan változata jelenik meg ezekben a szerkezetekben, például (a szerző példái a Google kereső révén kapott 100 véletlenszerűen kiszűrt találatból származnak):

- (1) *Lehet, hogy ez egy ilyen menekülési útvonal, hogy erre is lehet menni.*
- (2) *Valószínűleg ez egy ilyen sznob dolog, hogy azért, mert egy zenekarnak van egy angol menedzsere, akkor nyilván több pénzt adnak.*
- (3) *Ez egy ilyen poén dolog volt a csajommal néztünk valamit, vagy olvastunk, nem tudom és erről beszélgettünk.*
- (4) *Igen, mert ez egy ilyen évbúcsúztató post.*
- (5) *Sajnos rosszkor jött ez az idő egyébként, mert ahogy Zs kb mondaná, ez egy ilyen remek háromóránkeresztülfelkelős reggel.*

Vizsgálataiból Imrényi ki is zárta a hangsúlyos *ilyen*-t tartalmazó eseteket (pl. *ez egy ilyen világ*). Írott szövegeket vizsgált, amelyek bár kapcsolódnak a szóbeliséghez, a hangsúlyviszonyokról nem adnak számot (mint ezt a szerző maga is megjegyzi, l. 4). A szórend az általa vizsgált szerkezetben nem nyújt biztos kapaszkodót a hangsúlyviszonyok megítéléséhez, így hipotézisként kezelendő. Felmerül a kérdés, hogy akkor a szerző hogyan nyerte ki az általa hangsúlytalanak vélt eseteket. Mivel erről nem tudunk meg közelebbit, feltételezhetjük, hogy olyan kapaszkodókat használt, amelyeket mi is a korábbi vizsgálatunkban (Dér 2010, l. alább is).

Ugyancsak az *ilyen* hangsúlytalanságáról beszél Laczkó (2003: 323), ha az formailag jelzői szerepben áll, de már „a névmás nem az eredeti funkcióiban szerepel”; példája szintén az internetről, egy vitafórumból származik:

- (6) *'Ez egy ilyen 'dicséretfésülés volt. (A hangsúlyjeleket Laczkó jelölte.)*

Laczkó e helyütt utal Keszlerre (1983: 175), aki töltelékszóinak nevezte ezt a használatot az általa vizsgált kötetlen beszélgetésekben; az ott szereplő példák a következők:

- (7) ...van egy **ilyen** marha jó pasi az egészbe, aki földrajztanár, és most a tanácsnál dolgozik, **ilyen** nagy szervező alak.
- (8) Szóval ... Békés város ... na, szóval van egy barátom, aki lenn volt **ilyen** népművelési gyakorlaton Békésen.

Laczkó ugyanebben az írásában (2003: 324) az *azért*-nek az *ilyen*-hez hasonló fenti szerepére is kitért, az általa említett példák:

- (9) Tizenhét év **azért** nem semmi!
- (10) Ezek [ti. nevek] **azért** nem olyan jók, mint a Lábtörő!
- (11) **Azért** a Zselére [macskanév] kíváncsi lennék!
- (12) Ez **azért** már túlzás!

Mind az *ilyen*, mind az *azért* esetében Laczkó úgy véli, hogy diskurzuspartikulái szerepről lehet szó, mivel az eredetileg névmási elem már nem deiktikus, nem koreferens, és megemlíti a hangsúlytalanságot.

Ugyancsak említi az *azért* névmásitól eltérő funkcióit a Magyar értelmező kéziszótár (Pusztai 2003: 77): a kötőszói funkció alá rendeli 'mégis' (13), illetve 'tehát, ezért' jelentésben (14), valamint e kötőszói szófajon belül töltelékszóként is felveszi (15):

- (13) *Megbántottál, (de) azért csak szeretlek!*
- (14) *Fontos, azért jól figyelj!*
- (15) *Hát azért ez már sok!*

A magyar nyelv nagyszótára (Ittész főszerk. 2006: 1520–1) követi az előbbi szótár gyakorlatát abban, hogy az *azért*-ot mutató határozószói és kötőszói szófajúként adja meg; abban azonban nem, hogy az előbbihez utalószói szerepei mellett módosítószószerűnek és partikulaszerűnek nevezett funkciókat (pl. nyomatékosítás) is hozzárendel, olyan példákkal, amelyeket a Pusztai-szótár bízvást a kötőszókhöz sorolt (kérdéses, hogy a Nagyszótár szerint kötőszót nyomatékosító, illetve kötőszó-szerűen használt *azért*-példák miért is nem a kötőszói részbe kerültek):

- (16) *Azért is továbbmegyek* – kb. 'csak azért is'.
- (17) *Nem azért mondom ezt, hogy ne öljön meg, hanem azért, mert nem akarom, hogy rosszat gondoljon felőlem* – ellentétes kötőszó nyomatékosítása.

A jelenkori magyar nyelv szókészletét összegző szótárak ellentmondásos besorolásainak az egyik okát éppen az adja, hogy a diskurzusjelölők a kapcsoló szerep révén funkcionálisan nagyban átfednek a kötőszókkal (l. a használt terminusokat is: *diskurzuskonnectívum*, *pragmatikai kötőszó*, *konnector*; vö. Dér 2009; a kötőszói kategória kezelésének mikéntjéről a saját vizsgálatunkban l. a következő fejezetet).

Mint láthatjuk, valójában hiányoznak az empirikus fonetikai vizsgálatok a tekintetben, hogy az *ilyen*, *így*, *azért*, *akkor* hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltát biztosan megállapítsuk az egyes használati szerepekben. A jelen kutatás ezeknek a lexémáknak az esetében vizsgálja a (szupraszegmentális) forma és a pragmatikai funkció közötti összefüggéseket. Hipotézisünk szerint a névmási használatban ezek a lexémák következetesen szakasz/mondat hangsúlyt kapnak, míg a diskurzusjelölői előfordulásaikban hangsúlytalanok. Ennek ellenőrzésére spontán és felolvasott mondatokban elemezzük és hasonlítjuk össze a hangsúlyviszonyokat a névmási és a diskurzusjelölői használat tekintetében. A hangsúlyosság/hangsúlytalanság hatását a lexikai döntésre percepciók tesztekben vizsgáljuk. Amennyiben a diskurzusjelölői funkció esetében kimutatható a hangsúlytalanság, az azt jelenti, hogy ezeknek a pragmatikai szerepű egységeknek a grammatikai elemekhez hasonló vonásaik vannak. A hipotézis igazolódása esetén arra is lehetőség nyílik, hogy a diskurzusjelölők szövegbeli kikeresésére irányuló fáradságos manuális elemzéseket gépi fonetikai elemzés váltsa ki.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

Kutatásunkban a BEA beszélt nyelvi adatbázisból (<http://www.nytud.hu/adatb/beat/index.html>) válogatott közléseket használtunk fel alapkörpuszként. A lejegyzett spontán szövegekből olyan megnyilatkozásokat választottunk ki (összesen 36-ot), amelyekben az *akkor*, *azért*, *így* és *ilyen* névmásként vagy diskurzusjelölként szerepelt. Az alapkörpuszt 7 nő és 7 férfi (életkoruk 20–70 év, átlagosan 39,3 év) interjúkban és társalgásokban elhangzott közlései adták. Megkülönböztettünk egyértelműen névmási/diskurzusjelölői, illetve átmeneti előfordulásokat is. Példák a névmásinak minősített előfordulásokra:

- (18) *Amikor bevégeztem az általánost, **akkor** a nővérem felhozott.*
- (19) ***Azért** kellett odamenni, mert egy műszer elromlott.*
- (20) *Az nem igaz, hogy mindenki ugyanannyit fog fizetni, **ilyen** nincs, ez képtelenség.*
- (21) *Akkor lehet, hogy én is **így** fogom megcsinálni.*

Példák az átmeneti, nem egyértelműen kategorizálható előfordulásokra:

- (22) *Hát sajnos ugye nem volt, aki fedezze a tanításomat, **akkor** elhelyezkedtem.*
- (23) *Úgy látszik, a tudománynak több **ilyen** területe is van, ahol az ember nem biztos, hogy saját magát adja.*
- (24) *Nem gondolnám, hogy **így** alapvetően nehezen értek szót a gyerekekkel.*

Átmeneti esetekkel több ok miatt is számolnunk kellett:

1. Folyamatban lévő funkcióváltozás: az *ilyen* és *így* diskurzusjelölői funkciója a jelenkori magyarban bontakozik ki (a Keszler-féle adatokból kiindulva is legfeljebb pár évtizede meglévő új jelentésről beszélhetünk), ennek megfelelően a regisztrálása – az érintett névmási elemek számtalan egyéb, szintén gyakori funkciója mellett – igen nehéz.

2. Szórend: mint fentebb már említettük, a szórend nem okvetlenül ad biztos fogódzót. Egyazon névmási (eredetű) elem ugyanazon mondatbeli pozíciójában diskurzusjelölői, de névmási funkciójú is lehet. Ha a (22), (23), (24) példákat megnézzük, ezekben akár névmási szerepűnek is vélhetnénk az egységeket, ugyanakkor újabb, diskurzusjelölői funkciójukban is feltűnhetnek ugyanezekben a pozíciókban (korábbi vizsgálatunkban az *ilyen* szisztematikusan jelent meg főnév/névszó előtt, kb. 30%-ban, az *így* pedig határozói funkciójú elemek előtt, kb. 50%-ban, l. Dér 2010: 167, 166). A vizsgált elemek közül még az *ilyen* az, amely a leginkább megfogható a mondatbeli pozíció alapján (részletesebben l. Dér megj. alatt), diskurzusjelölői változata nem jelenhet meg fokhatározóként fokozott melléknév előtt (pl. **ilyen 'nagyon' okosabb ember*), sem alárendelt jelzőjeként egy ugyancsak jelzőként álló kifejezésnek (pl. **ilyen szép ember*). Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a fenti példák esetében beszélt nyelvi adatokról van szó.

Mindegyik vizsgált elem esetében elmondhatjuk, hogy diskurzusjelölői funkcióval akkor van dolgunk, ha hiányzik a lehetséges ante- vagy posztcedens, illetve az elemnek nincs utalószerzői szerepe (hiányzik a kötőszerzői párja is, illetve nem tehető ki). Azokat az eseteket tehát, amelyekben a hallott beszélt nyelvi mintában mind a névmási, mind a diskurzusjelölő funkciót egyaránt lehetségesnek ítéltük, illetve egyik címkét sem tudtuk biztosan az adott példányra illeszteni, az átmeneti esetek közé soroltuk.

Mindenképpen szólnunk kell a kötőszerzői kategóriáról, illetve arról, hogy miért nem vettük fel a saját vizsgálatunkban a névmási és a diskurzusjelölői kategória mellett önálló csoportként, amikor a szakirodalom szerint (l. fentebb a szótárakat) az *így* és az *azért* elem is rendelkezhet ilyen funkcióval. Fentebb már említettük, hogy a kötőszerzői szerep sokban átfed a diskurzusjelölői funkciókkal (illetve azok egy részével), és mindkét kategória esetében felvetődik a kérdés, hogy mennyiben szófajról és mennyiben funkcióról van szó. Vizsgálatunkban igyekeztünk elkerülni ezt a problémát: az *így*-nél teljesen kihagytuk a kötőszerzői funkciójú előfordulásokat.

Az *azért* elem helyzete ennél bonyolultabb volt,² ugyanis megkérdőjelezhető, hogy volt/van-e tisztán kötőszerzői szerepe: az említett szótárak „kötőszerzői” példáinak egy jó része igazából utalószerzői takar, mivel kitehető a hozzá kapcsolódó kötőszerző:

² NB. Nem ugyanazokat az eseteket fogadjuk el kötőszerzői és névmásinak, mint a Nagyszótár és a Magyar értelmező kéziszótár szerzői.

- (14) *Fontos, azért jól figyelj!* → *Azért jól figyelj, mert fontos!* ~ *Jól figyelj(.) azért, mert fontos!*

Vagy pedig diskurzusjelölői szerepben mutatja az *azért*-ot:

- (25) *Csakhamar elértük azért ama nagyszerű épület bejáratát, mely már egyszer elképzeltatta szemeimet.* (NSz. 1521)

Ez alapján azt feltételeztük, hogy az *azért* esetében nem szükséges kötőszói funkciót felvenni, ennek a kategóriának a megléte nem teljesen bizonyítható. A látszattal ellentétben ugyanis az *azért* nem ekvivalens, így nem is helyettesíthető be sem a *de*, sem a *tehát*, *következésképpen* kötőszókkal, a (13)-as és a (14)-es példában sem működik ez a változtatás. Fontos látnunk, hogy nem arról van szó, hogy az említett kötőszók ezekben a mondatokban ne lennének kitehetők (sőt általában kitehetők az *azért* mellé, ez szintén azt mutatja, hogy az *azért* nemigen tud önállóan kötőszó lenni), csak éppen nem úgy, mint az *azért*-tal ekvivalens elemek:

- (13) *Megbántottál, de azért csak szeretlek!* ≠ *Megbántottál, azért csak szeretlek.* ≠ *Megbántottál, de csak szeretlek.*
 (14) *Fontos, azért jól figyelj!* ≠ *Fontos, tehát jól figyelj!*

Egy részletes szemantikai-pragmatikai vizsgálat felfedi, hogy az *azért* feltehetően azért jelent meg bizonyos kötőszók mellett, hogy az ellentét fonákokság jellegét emelje ki, majd ettől hamar elszakadt. Ezt követően a proposícióban foglaltaknak (amely lehet a beszélő saját véleménye is) a hallgatónak tulajdonított (esetleg valamiféle általános, közös) várakozással, elvárással szembeni ellentétét, azzal való szembehelyezkedését fejezi ki. Ezt jól mutatja, hogy ez a várakozás/elvárás egy megengedő mellékmondatba ültetve behelyezhető az *azért* után (a legáltalánosabban 'bár nem várnánk' jelentésben).

- (26) *Próbáljuk már úgy csinálni, hogy azért [bármennyire is várható lenne a megbüntetéssem] engemet se rúgjanak fenéken!* (NSz: 1521)
 (27) *Hát úgy tűnik, hogy azért [bár más lett volna várható] emberekkel is sokat társalgott erről.*
 (28) *Jó, de mondjuk egy hajléktalannak a szerveit azért [bármennyire is azt gondolnánk, hogy egy haldokló bármilyen szervadományak/szervdonornak örül] nem szeretném magamban tudni.*

Az *azért* kihagyásával ez a jelentés egyértelműen eltűnik. Vagyis a szakirodalomnak abban igaza van, hogy az *azért* képes fonákokságot visszaadni, ebből azonban nem következik, hogy kötőszóvá vált, és az sem, hogy bármilyen fonákokságot vissza tud adni. Ezt egy gyors próba mutatja: *Mari alszik, bár/noha/pedig Feri ordibál* – az *azért* itt nem tehető be a kötőszók helyére. Az *azért* tehát nem általában vett (objektív) fonákokságot fejez ki, hanem egy beszélői attitűdöt, elvárást, amelyben – egyebek mellett – fonákokság is szerepel. Ezt pedig diskurzusjelölői (attitűdjelölői) funkcióknak tarthatjuk. Erre, vagyis a diskurzusjelölői szerepre láthatunk egy-egy példát – a három másik vizsgált elemmel együtt – az alábbiakban a saját vizsgálatunk anyagából:

- (29) *És akkor mire minden lezajlik, az körülbelül olyan fél hét felé kezdődik a vacsora.*
 (30) *Azzal azért jót is teszel, hogyha fölajánlod a szíved.*
 (31) *Négy gyermekem van, sokáig voltam otthon velük, ilyen GYES-en, GYED-en.*
 (32) *Elég koszos ahhoz Magyarország, hogy elkél egy-két kéz, aki esetleg így tisztogatja.*

A kiválasztott megnyilatkozásokat 10 magyar és/vagy alkalmazott nyelvészet szakot végző vagy végzett beszélővel (5 nő, 5 férfi; életkoruk 22–37 év, átlagosan 26,0 év) olvastattuk fel, stúdiókörülmények között.

A 36 spontán és a 360 felolvasott megnyilatkozásrealizációt elemeztük abból a szempontból,

hogyan a célszó (az *ilyen, így, azért, akkor*) és a környezete az adott közlésben milyen akusztikai paraméterekkel rendelkezik, vagyis a célszó hogyan viszonyul a környezetéhez. A szakirodalom szerint (vö. Gósy 2004: 198) hangsúlyélményt idéz elő, ha egy szótag magánhangzója frekvenciában, intenzitásban, időtartamban kiemelkedik a környezetéből, azaz magasabb frekvencián és/vagy nagyobb intenzitással (nyomatékkal) és/vagy hosszabb időtartammal realizálódik a környező szótagok magánhangzóinál, illetve ha a szótagot szünet előzi meg. Ezek alapján a következő paramétereket határoztuk meg a Praat 5.2 program (Boersma–Weenink 2010) segítségével, manuálisan.

1. Frekvenciaszerkezet. Megmértük az alaphangmagasságot (Hz) a célszón és annak 5-5 szavas kontextusán (megelőző 5 szó és követő 5 szó). A mérést a szavak első szótagjában, azok lokális frekvenciamaximumán végeztük el (néhány esetben az adott szóra jellemző frekvenciamaximum nem az első szótagban jelentkezett, ekkor a szótag pozíciójától függetlenül a maximális frekvenciaértéket adatoltuk³). Ezt követően kiszámítottuk az F_0 -értékek arányát: 100%-nak tekintettük a célszón mért frekvenciaértéket, és meghatároztuk a kontextusbeli frekvenciaértékek ehhez való százalékos viszonyát. Ezáltal összevethetővé váltak a különböző (akár eltérő nemű) beszélők realizációi is. Azokban az esetekben, amikor a célszó és/vagy a környezete glottalizáltan realizálódott, nem végeztük el a számítást. Természetesen ugyancsak adathiányt regisztráltunk a megelőző szóhoz való viszony tekintetében abban az esetben, amikor a célszó közlés eleji helyzetben jelent meg.

2. Intenzitás szerkezet. Megmértük az intenzitást (dB) a célszón és annak 5-5 szavas kontextusán (megelőző 5 szó és követő 5 szó). A mérést a szavak első szótagjában, azok lokális intenzitásmaximumán végeztük el (néhány esetben az adott szóra jellemző intenzitásmaximum nem az első szótagban jelentkezett, ekkor a szótag pozíciójától függetlenül a maximális értéket adatoltuk). Ezt követően kiszámítottuk az intenzitásértékek különbségét.

3. Időtartam. Megmértük a célszó időtartamát (ms). Figyelembe vettük, hogy a vizsgált lexémák némelyikének esetében különböző mértékű lenizációs folyamatok játszódhattak le, például az *azért* szót [ɔze:], [ɔze:r], [ɔze:t] és [ɔze:rt] alakban is megvalósították a beszélők. A realizációkat a szerint csoportosítottuk, hogy mely hangokat érintette a törlés, és csoportonként kiszámítottuk az időtartam átlagát. Ezt az értéket tekintettük 100%-nak, és ehhez viszonyítva határoztuk meg az adott realizáció százalékos hosszát.

4. A megelőző szünet időtartama. Adatoltuk, hogy a célszót megelőzte-e szünet, amennyiben igen, megmértük ennek időtartamát (ms). Nem határoztunk meg alsó mérési határt, bármely auditíve percipiálható és az oszcillogramon látható jelkimaradást szünetnek vettünk (természetesen, ha az nem szegmentális szerkezeti elemként jelent meg). A továbbiakban ezzel az időtartamértékkel dolgoztunk. Ha a célszó a közlés első szava volt, ezt adathiányként kezeltük, ha a közlés belseji megvalósulást megelőzően nem tartott szünetet a beszélő, 0 ms-os értéket rögzítettünk.

A fenti paraméterek alapján meghatároztuk a megnyilatkozások realizációtípusait. Mindegyik típusból egyet választottunk ki a percepció teszteléshez. A tesztanyagban végül összesen 21 spontán és 70 olvasott megnyilatkozás szerepelt.

Két percepció tesztet végeztünk el. Az első percepció tesztben 6 fonetikus vett részt, akik a 91 megnyilatkozást egyszeri ismétléssel (182 közlés), randomizált sorrendben hallgatták meg. A tesztet ugyancsak a Praat szoftver segítségével készítettük el és futtattuk le. Előzetes instrukcióként a következő néhány mondat szerepelt: „A következőkben természetes beszédből kivágott közlés(részlet)eket fog hallani. Kérem, jelölje be, hogy hangsúlyosnak észlelte-e a képernyő felső sorában kiemelt szót. Fontos: az a kérdés, hogy a kiemelt szavak valóban hangsúlyosan realizálódtak-e, nem pedig az, hogy a nyelvi szabályok szerint hangsúlyosnak kellene-e lenniük. (A közlések igény szerint újra meghallgathatók.) A kísérlet indításához klikkeljen a képernyőre.” A tesztelők fejhallgatón hallgatták a közléseket, a monitoron a lejátszott megnyilatkozásoknak megfelelően a következő kérdés variálódott: „Ebben a közlésben hangsúlyos az AKKOR/AZÉRT/ÍGY/ILYEN szó?”

A második percepció tesztben egyetemi hallgatók vettek részt (magyar szakos BA-t végzett elsőéves MA-hallgatók, nők, 22–24 évesek). Az ő feladatuk az volt, hogy (az erre vonatkozó nyelvész-

³ Olasz (2002) felolvasott kijelentő mondatok „kevésbé hangsúlyozott” helyein szintén adatolt a második szótag magánhangzójára eső lokális frekvenciamaximumot. A szerző megjegyzi, hogy ekkor „a szóhangsúlyt semmiképpen sem a második szótagon lévőnek halljuk” (80). Vagyis a hangsúly akár két (vagy más adatok szerint akár három) szótagon is „elterülhet” az F_0 -változás szempontjából.

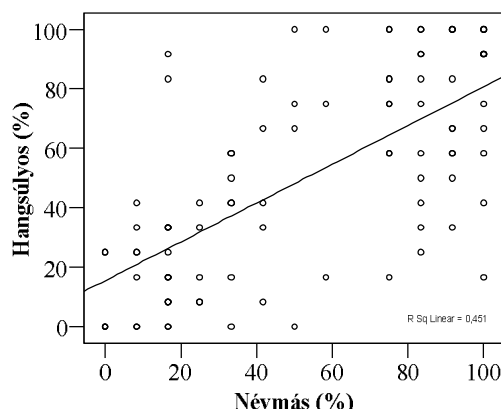
szeti ismeretek átismétlését követően) állapítsák meg, hogy a közlésben elhangzott célszók diskurzusjelölői vagy névmási funkcióban szerepelnek-e. Ezt a tesztet szintén a Praat szoftver segítségével készítettük el és futtattuk le. Itt ugyancsak random sorrendben szerepeltek a hangminták, de ezúttal nem ismétlődtek. Az adatközlőknek szóló instrukció a következő volt: „A következőkben természetes beszédből kivágott közlés(részlet)eket fog hallani. Kérem, jelölje be, hogy a képernyő felső sorában kiemelt szó SZINTAKTIKAI-SZEMANTIKAI vagy PRAGMATIKAI/DISKURZUSJELÖLŐI funkciót tölt-e be a közlésben. (A közlések igény szerint újra meghallgathatók.) A kísérlet indításához klikkeljen a képernyőre.” A tesztelők fejhallgatón hallgatták a közléseket. A képernyő felső részében a célszó a lejátszott megnyilatkozásoknak megfelelően variálódott, a képernyő alsó részében pedig két „gomb” volt látható „SZINTAKTIKAI-SZEMANTIKAI” és „PRAGMATIKAI/DISKURZUSJELÖLŐI” felirattal. Az adatközlők az egérrel ezekre kattintva hoztak döntést a célszó funkciójáról.

A percepció tesztek eredményeit a következőképpen értékeltük ki. A hangsúlytesztben részt vevő 6 fonetikus minden hangmintát kétszer hallgatott és ítélte meg, ezért közlésenként 12 hangsúlyítélet született. Ez alapján minden célszó-előforduláshoz rendeltünk egy százalékos értéket, amely azt mutatta meg, hogy milyen arányban ítéltek azt hangsúlyosnak az adatközlők. (Ez az érték nem volt érzékeny a megítélés következetességére, vagyis arra, hogy egy-egy tesztelő mindkét alkalommal hangsúlyosnak/hangsúlytalanak ítélte-e a célszót.) A funkciót vizsgáló percepció tesztben 12 adatközlő vett részt, akik ismétlés nélkül hallgatták meg a véletlenszerű (adatközlőnként is változó) sorrendben lejátszott közléseket. Ebben a tesztben tehát célszónként ugyancsak 12 választ kaptunk, amelyek közül csak a névmási minősítéseket számoltuk össze. Itt százalékos értékkel azt adtuk meg, hogy milyen arányban ítéltek névmásnak az adott előfordulást.

Ezt követően Pearson-féle korrelációelemzéssel (SPSS 15.0) megvizsgáltuk, hogy van-e összefüggés a hangsúlyossági és a funkcióítéletek aránya között.

Eredmények

Az eredmények közül először a funkcióra és a hangsúlyosságra vonatkozó percepció ítéletek összefüggését elemezzük, majd a hangsúlypercepció akusztikai fonetikai hátterét vizsgáljuk meg példákban. Mivel az összes megnyilatkozás akusztikai elemzésének ismertetése túlnyúlna e tanulmány keretein, lexémánként azokat a közléseket elemezzük, amelyeket a legnagyobb és a legkisebb arányban ítéltek hangsúlyosnak a fonetikus tesztelők.

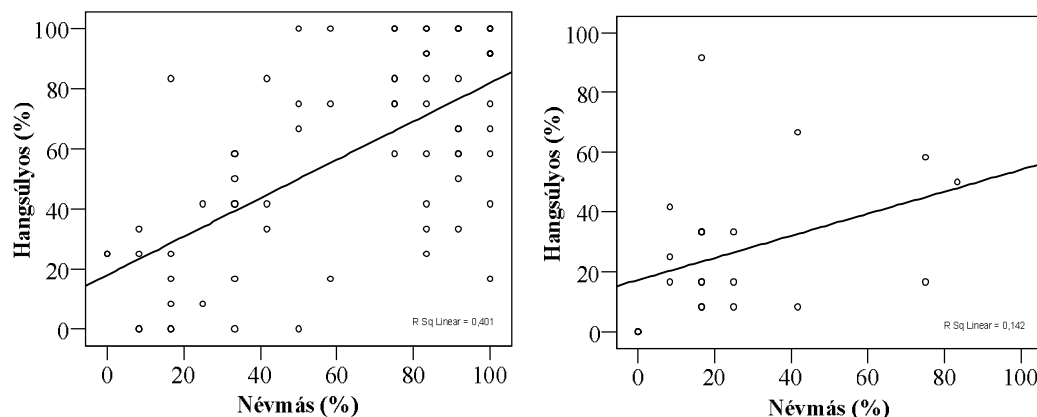

1. ábra

A funkció- és a hangsúlyítéletek összefüggése az összes vizsgált előfordulás tekintetében (az összefüggés erősségét az adatpontokra illesztett trendvonal meredeksége érzékelteti)

Az összes vizsgált előfordulást (a percepció tesztben szereplő 91 közlésbeli célszót) tekintve a korrelációelemzés szignifikáns, közepesen erős összefüggést mutatott ki a hangsúlyosságra és a névmási funkcióra vonatkozó ítétek között ($r = 0,671$, $p < 0,01$; vö. 1. ábra). Igazolódott tehát, hogy a vizsgált lexémákat névmási funkcióban valóban hangsúlyosnak percipiálják a hallgatók.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az összefüggés erősségét befolyásolja-e az, hogy a vizsgált célszó tipikus/egyértelműen névmás/diskurzuszjelölő az előzetes elemzés alapján. Jelentős különbség mutatkozott a biztosan névmásnak/diskurzuszjelölőnek ítélt előfordulások hangsúlyossági ítéletei és a bizonytalan/átmeneti előfordulásokéi között (2. ábra). A tipikus előfordulások esetében szignifikáns, közepesen erős korreláció mérhető ($r = 0,633$, $p < 0,01$), az átmenetinek minősített célszóknál nem szignifikáns az összefüggés ($r = 0,377$, $p = 0,08$).

2. ábra

A funkciót tekintve tipikus/egyértelmű (bal oldalon) és bizonytalan/átmeneti (jobb oldalon) előfordulások hangsúlyosságának megítélése

Lexémákra bontva is elemeztük a funkció és a hangsúlyosság közötti korrelációt. Az *akkor* esetében nem mutatott ki összefüggést a Pearson-próba ($r = 0,292$, $p = 0,157$), azaz ennek a lexémának az esetében nem igazolódott, hogy a névmási használat hangsúlyos, a diskurzuszjelölői pedig hangsúlytalan előfordulásokat eredményezne.

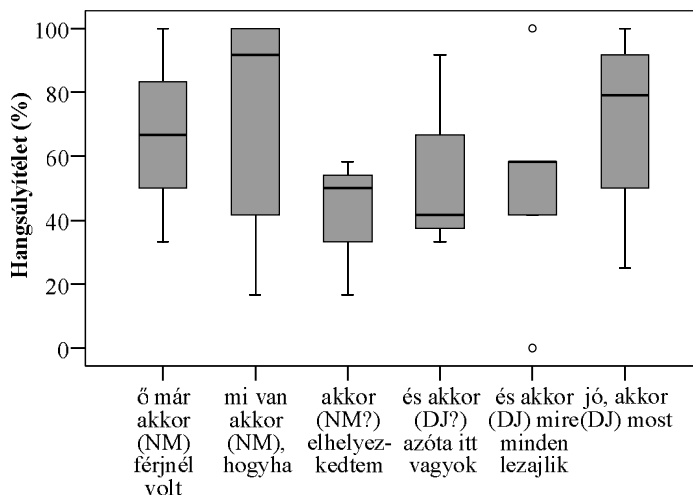
A konkrét példákra kapott adatokat megvizsgálva az előzetes kategorizáció és a percepció döntések között abban nincs eltérés, hogy mely előfordulások tekinthetők névmási és melyek diskurzuszjelölői funkciójuknak. Az egyes elemeknek a grammatikalizációs ösvényen elfoglalt helyzetét (tipikus névmás → átmeneti – inkább névmás → átmeneti – inkább diskurzuszjelölő → tipikus diskurzuszjelölő) tekintve ugyanakkor kisebb eltéréseket tapasztalunk: az előzetes nyelvészeti megközelítés és a percepció tesztben kapott adatok más példákat mutatnak tipikusnak, illetve átmenetieknek (vö. 1. táblázat 2–3. és 4–5–6. példa).

1. táblázat

Az előzetes és a percepció teszt alapján kialakult kategorizáció az *akkor* példái esetében

	Előzetes kategorizáció	A névmási minősítések aránya (%) ³	Megnyilatkozás
1.	Névmás, tipikus	90,0	<i>Anyukám nevelt minket, s ő már akkor férjénél volt.</i>
2.	Névmás, tipikus	66,7	<i>Mi van akkor, hogyha itt valakinek orvosi segítségre van szüksége?</i>
3.	Névmás, bizonytalan	77,8	<i>Hát sajnós ugye nem volt, aki fedezze a tanításomat, akkor elhelyezkedtem.</i>
4.	Diskurzusjelölő, bizonytalan	13,9	<i>Mondta, hogy tudnék-e holnap reggel jönni dolgozni, és akkor azóta itt vagyok több mint tíz éve.</i>
5.	Diskurzusjelölő, tipikus	36,7	<i>És akkor mire minden lezajlik, az körülbelül ilyen fél hét felé kezdődik a vacsora.</i>
6.	Diskurzusjelölő, tipikus	39,6	<i>Jó, akkor most hárman fogunk beszélgetni.</i>

Az *akkor* példáira kapott hangsúlyítétek megoszlását látjuk a 3. ábrán. A hangsúlyészlelés (a korrelációelemzés eredményével összhangban) független a funkció minősítésétől, ez ugyanakkor arra utal, hogy a percepció nem támaszkodik a hangsúlyosságra ennek a lexémának a pragmatikai értelmezésében, vagy pedig az *akkor* funkciótól függetlenül lehet hangsúlyos vagy hangsúlytalan a vizsgált realizációkban. Az 50%-hoz közelítő mediánértékek és a hangsúlyítétek nagy szóródása mindemellett a hangsúlypercepció nagyfokú bizonytalanságára utal a vizsgált megvalósulások esetében.

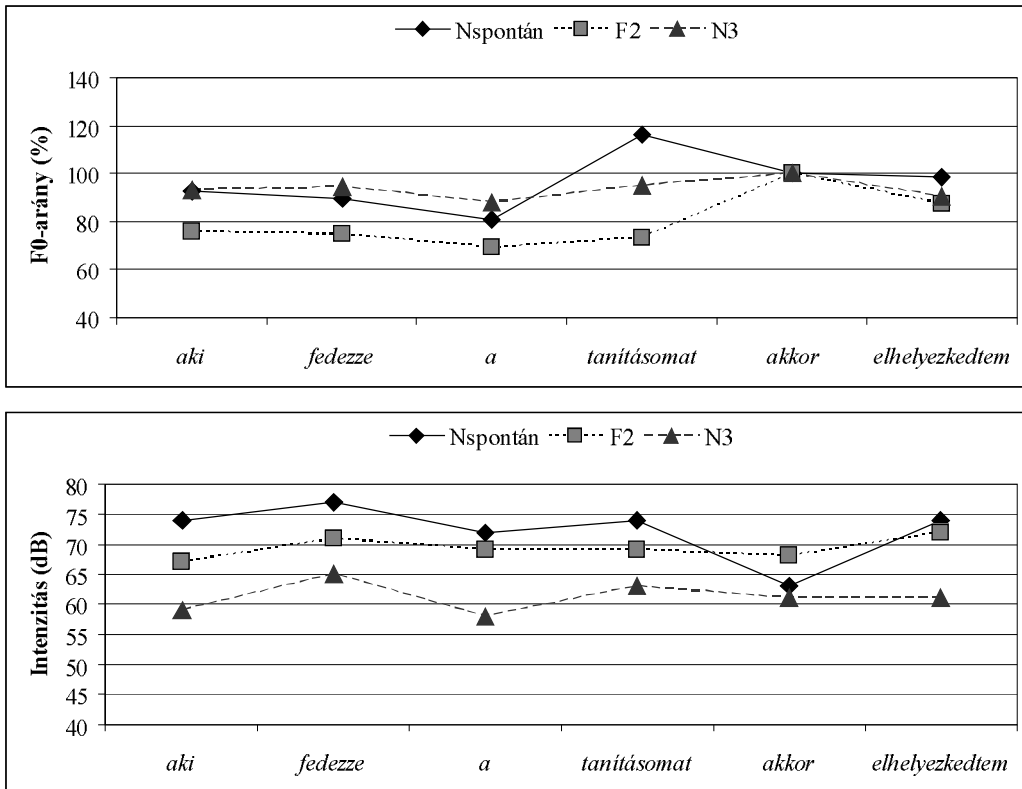
3. ábra

A hangsúlyítétek megoszlása az *akkor* vizsgált előfordulásai esetében (medián és szóródás)⁴

⁴ Az adatok úgy értelmezendők, hogy minél nagyobb a százalékos érték, a percepció tesztben részt vevők szerint annál közelebb áll a példa a tipikus névmási funkcióhoz, minél kisebb a szám, annál jobban közelíti a példa a tipikus diskurzusjelölő használatához. Az 50% körüli értékek a két kategória közötti átmeneti helyzetre utalnak.

⁵ A dobozdiagram mindkét végükön bajuszvonalal rendelkező téglalapokat mutat az egyes megnyilatkozások esetében. Ebben az ábrázolási módban a bajuszvonalak adják meg az összes adat minimum- és maximumértékét (a kiugró értékeket – ha vannak – csillag, illetve pont jelöli). A téglalap az első és a harmadik kvartilis (az adatsor negyedelő pontjai) közé eső értékeket öleli fel, a téglalap belsejében látható vastagabb vízszintes vonal pedig az adathalmaz mediánja (középső értéke, amely nem azonos a számtani átlaggal, és azzal szemben előnye, hogy kevésbé érzékeny a kiugró értékekre).

Átlagosan a *Hát sajnos ugye nem volt, aki fedezze a tanításomat, akkor elhelyezkedtem* közlés célszavát ítélték a legkisebb arányban hangsúlyosnak az adatközlők, de ez a 41,7%-os eredmény sem utal arra, hogy a megnyilatkozásrealizációkban az *akkor* egyértelműen hangsúlytalan lenne. A percepciós tesztekben egy spontán és két olvasott megvalósulás szerepelt (4. ábra). A spontán realizációt mindössze 16,7%-ban ítélték hangsúlyosnak, az akusztikai paraméterek (alapfrekvencia, intenzitás, időtartam, megelőző szünet) egyikében sem tapasztalunk többletet a környezethez képest. A két olvasott megnyilatkozás 50,0, illetve 58,3%-ban minősült hangsúlyosnak, mindkét esetben csak az F_0 kismértékű kiemelkedése állhat a hangsúlyos ítéletek háttérében, a többi akusztikai paraméter tekintetében nincs eltérés. Ugyanakkor N3 női beszélő esetében a célszó alapfrekvenciája csak 5,4, illetve 10,2%-kal tért el a megelőző, illetve a követő szóétól, mégis ezt érzékelték valamivel nagyobb arányban hangsúlyosnak, mint F2 beszélő *akkor*-realizációját, amely azonban 26,9 és 12,6%-kal emelkedett ki a környezetéből az alapfrekvenciát tekintve.

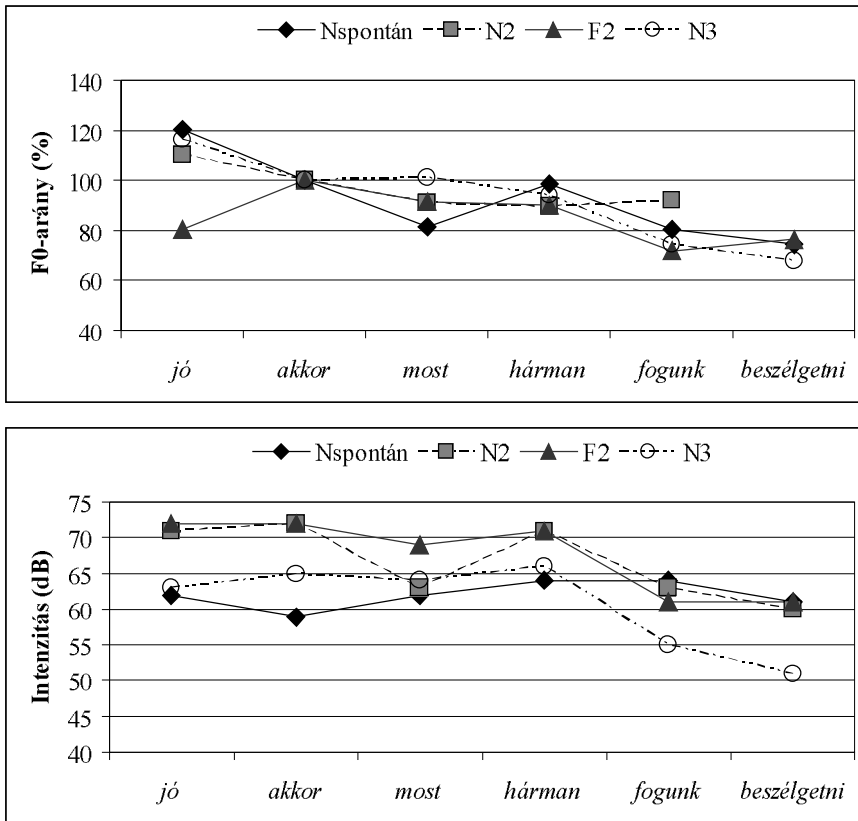

4. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) a *Hát sajnos ugye nem volt, aki fedezze a tanításomat, akkor elhelyezkedtem* közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

A legnagyobb, átlagosan 70,8%-os arányban a *Jó, akkor most hárman fogunk beszélgetni* közlés célszavát ítélték hangsúlyosnak az adatközlők. A spontán megnyilatkozás (női beszélő, vö. 5. ábra) mindössze 25%-ban kapott hangsúlyos minősítést, az olvasottak 75,0, 83,3 és 100,0%-ban. A spontán változat esetében 1236 ms-os szünet előzte meg a célszót, amely ereszkedő dallamívbe illeszkedik (mintegy 20%-os lelépés előzi meg és követi), intenzitása pedig kisebb, mint a környező szavaké. Az a realizáció, amely minden ítélet szerint hangsúlyos volt, a célszó előtt nem tartalmazott szünetet, ugyanakkor 20%-kal volt hosszabb az *akkor* ebben a közlésben, mint máshol. A hanglej-

tés itt is ereszkedő (10-10%-os frekvenciacsökkenéssel a célszó előtt és után), az intenzitás pedig szinttartó, a célszó után nagy, 9 dB-es gyengüléssel. A két köztes változatban 158 és 178 ms szünet mérhető, a célszó-realizációk időtartama mintegy 10%-kal rövidebb. F2 megvalósításában egyértelmű alaphang-magasságbeli kiemelkedés mérhető, míg N3-éban lelépés után szinttartó a dallam. Az intenzitás mindkét változatban közel állandó (1–3 dB-es változás mérhető csak). Az összevetésből nem világos, hogy mi az oka a spontán és az olvasott megvalósulások közötti jelentős percepciósi ítéletbeli eltérésnek, hiszen az akusztikai paraméterek nem igazolják ezt.

5. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) a Jó, akkor most hárman fogunk beszélgetni közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

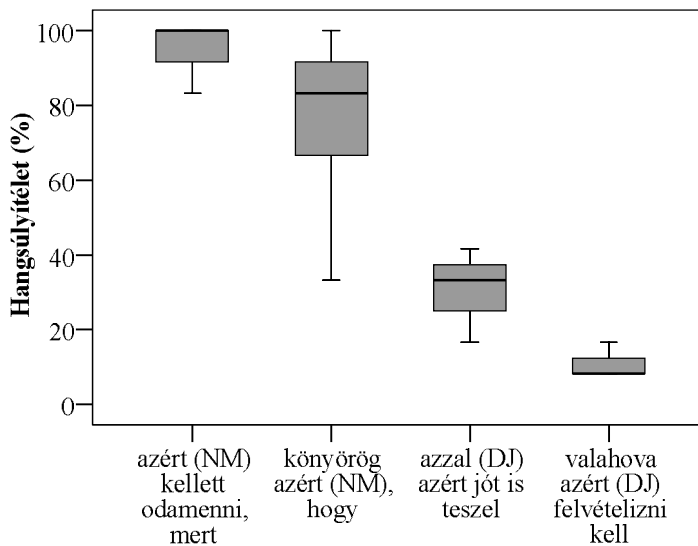
A korrelációelemzés az azért esetében mutatta ki a legerősebb összefüggést a funkció és a hangsúlyosság között ($r = 0,885$, $p < 0,01$). Ennek a lexémának az előfordulásai között az előzetes elemzés során (a vizsgált korpuszban) nem találtunk a névmási és a diskurzusjelölői funkció közötti átmenetet képező példányokat, ugyanakkor volt olyan megnyilatkozás, amelyben a percepciósi teszt résztvevői kevésbé tipikusnak érezték az azért diskurzusjelölői használatát (lásd 2. táblázat 3. példa).

2. táblázat

Az előzetes és a percepció teszt alapján kialakult kategorizáció az *azért* példái esetében

	Előzetes kategorizáció	A névmási minősítések aránya (%)	Megnyilatkozás
1.	Névmás, tipikus	91,7	<i>Azért</i> kellett odamenni, mert egy műszer elromlott.
2.	Névmás, tipikus	85,0	...hogya mondjuk egy rákos szenvedő beteg, aki könyörög <i>azért</i> , hogy – mit tudom én – halálos adag morfiomot adjanak be neki.
3.	Diskurzusjelölő, tipikus	36,1	Azzal <i>azért</i> jót is teszel, hogyha följánlod a szívét.
4.	Diskurzusjelölő, tipikus	19,4	Amikor eljött ugye a negyedik év, akkor gondolkodtam, hogy hát valahova <i>azért</i> felvételizni kell, és hát mi legyen.

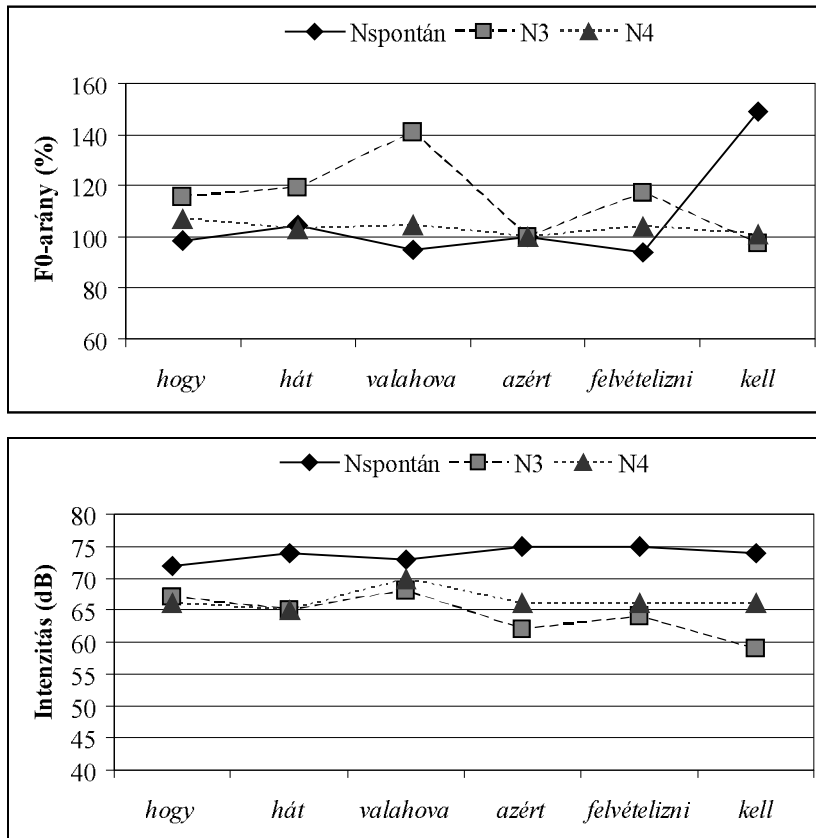
A 6. ábra megnyilatkozásoként is igazolja a funkció és a hangsúlyosság közötti erős összefüggést, bár volt olyan névmási előfordulás, amelyet a fonetikus tesztek egy része nem érzett hangsúlyosnak.

6. ábra

A hangsúlyítéletek megoszlása az *azért* vizsgált előfordulásai esetében (medián és szóródás)

A legkevesebb hangsúlyos minősítést (11,0%-os átlag) az *Amikor eljött ugye a negyedik év, akkor gondolkodtam, hogy hát valahova azért felvételizni kell, és hát mi legyen* megnyilatkozás célszava kapta. Szünet egyik esetben sem előzi meg a célszót. Időtartamát tekintve a spontán változat mintegy 20%-kal rövidebb az átlagnál, N3 felolvasásában 13%-kal hosszabb, N4-ében átlagos. A spontán és az egyik felolvasott megnyilatkozásban lapos dallammenet jellemzi a célszót és közvetlen környezetét, a másik olvasott realizációban az *azért* alaphangmagassága jelentősen alacsonyabb, mint a környezetéé (7. ábra). A célszó intenzitása hasonló vagy gyengébb, mint a közvetlen kontextusáé. A hangsúlytalan ítéletek tehát levezethetők az akusztikai szerkezetből.

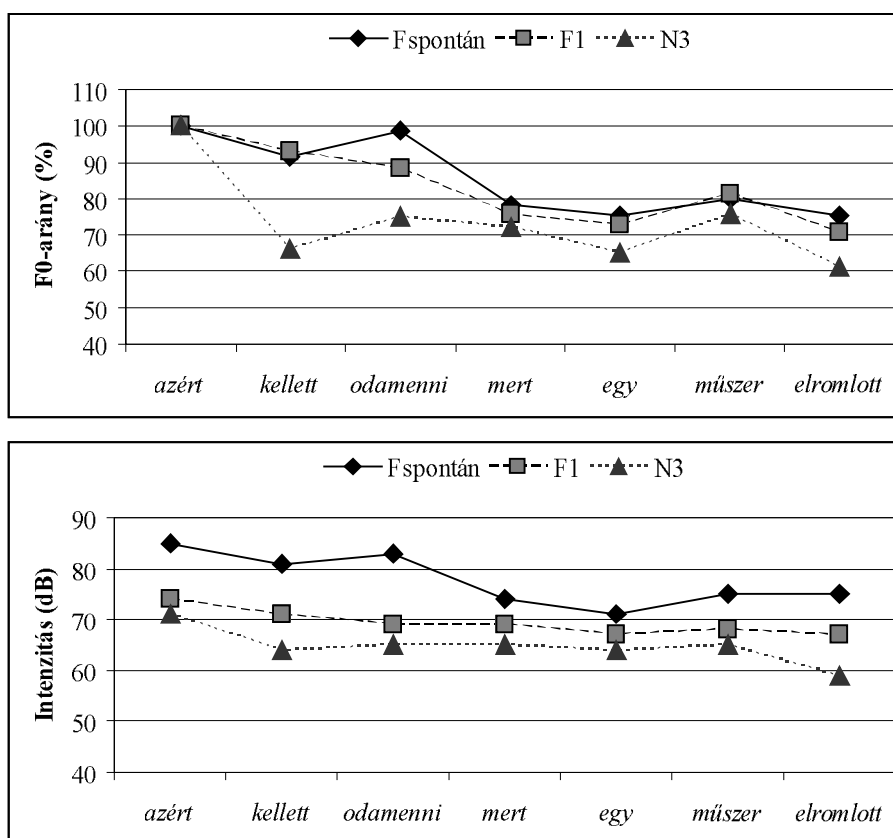

7. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) az Amikor eljött ugye a negyedik év, akkor gondolkodtam, hogy hát valahova **azért** felvételizni kell, és hát mi legyen közlés spontán és felolvasott változataiban ($N = \text{női beszélő}$)

Az **Azért** kellett odamenni, mert egy műszer elromlott közlésnek két felolvasott változatát válogattuk be a percepció teszthez, mindkettő maximális számú hangsúlyos minősítést kapott. A kettő között a legjelentősebb különbség (vö. 8. ábra) az, hogy a női adatközlő alaphangmagasságában esés látszik (-33,7%), míg a férfi bemondásában ereszkedő a dallam (-7,1%) a közlése elején. Az intenzitás alakulása irányát és meredekségét tekintve is mindkét realizációban a dallamét követi (a nőnél -7, a férfinnál -3 dB). (Az időtartam nem tér el az átlagtól egyik esetben sem.) A viszonylag nagy akusztikai eltérés ellenére a percepció ítéletek nem különböznek, vagyis a közlés eleji helyzet és a fókuszpozíció hatása feltehetően erősebben érvényesül, mint a következő szóhoz való viszony. A megnyilatkozás eredeti változata férfi beszélő interjújából származik. A célszó (**azért**) a közlés elején hangzik el, ezért eleve rá irányul a figyelem. Ugyanezt a hatást váltja ki a közlés eleji helyzetre egyébként is jellemző magasabb F_0 és az erősebb intenzitás (a következő szótagra 8,4%-nyit csökken a frekvencia és 4 dB-t az intenzitás); illetőleg a fókuszpozíció is. Mindennek fényében tulajdonképpen meglepő, hogy erre „csak” 83,8%-nyi hangsúlyos ítélet született.

Az ilyen esetében szignifikáns, közepes erős korrelációt mutat a funkció és a hangsúlyosság ($r = 0,657, p < 0,01$). A 3. táblázat és a 9. ábra összevetéséből kiderül, hogy az előzetes elemzésben már a diskurzusjelölővé válás útján elindult, de még inkább névmásinak minősített 3. példa az adatközlők (a produkció és a percepció teszt résztvevői) számára már egyértelműen diskurzusje-

8. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon)

az **Azért** kellett odamenni, mert egy műszer elromlott közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

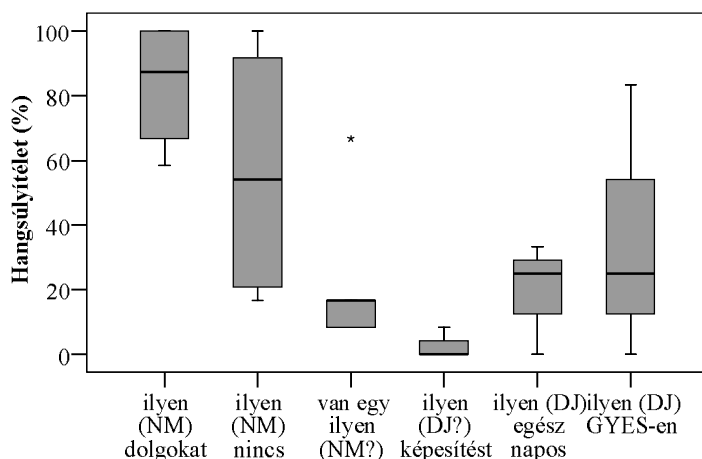
lölő (és hangsúlytalan). A dobozdiagramon az *ilyen nincs* szerkezet esetében látható nagy szóródás a hangsúlyossági ítéletekben arra vezethető vissza, hogy a beszélők egy része az *ilyen*-t, más részük a *nincs*-et hangsúlyozta, és ez utóbbi esetben az *ilyen*-t az adatközlők hangsúlytalanak minősítették. Ennek háttérében értelmezési különbségek, illetve az emocionalitásnak a hangsúlyozásra gyakorolt hatásai állhatnak. Bár a fonetikus adatközlők többsége hangsúlytalanak jelölte az *ilyen* GYES-en, GYED-en példa diskurzusjelölőjét, a nagy szóródás bizonytalan észlelésre utal – miközben a funkcióra vonatkozó tesztben az adatközlők egyértelműen diskurzusjelölőnek minősítették azt.

3. táblázat

Az előzetes és a percepció teszt alapján kialakult kategorizáció az *ilyen* példái esetében

	Előzetes kategorizáció	A névmási minősítések aránya (%)	Megnyilatkozás
1.	Névmás, tipikus	85,4	Egyébként meg fürni, faggni, szépítgetni a lakást, kertészkedni – <i>ilyen</i> dolgokat szeretek csinálni.

	Előzetes kategorizáció	A névmási minősítések aránya (%)	Megnyilatkozás
2.	Névmás, tipikus	91,7	<i>Az nem igaz, hogy mindenki ugyanannyit fog fizetni, ilyen nincs, ez képtelenség.</i>
3.	Névmás, bizonytalan	28,3	<i>Hát ugye Magyarországnak is van egy ilyen álma, hogy majd egyszer olimpiát rendez.</i>
4.	Diskurzusjelölő, bizonytalan	5,6	<i>Elvégeztem a Közgazdasági, vagyis a Pénzügyi és Számviteli Főiskolát, és ilyen mérlegképes könyvelői képesítést is szereztem.</i>
5.	Diskurzusjelölő, tipikus	8,3	<i>És akkor voltunk a barátainknál húsvét hétfőn, az ilyen egész napos program volt némi pálinkával és a maradék sonkák megevésével fűszerezve.</i>
6.	Diskurzusjelölő, tipikus	8,3	<i>Négy gyerekem van, sokáig voltam otthon velük ilyen GYES-en, GYED-en.</i>

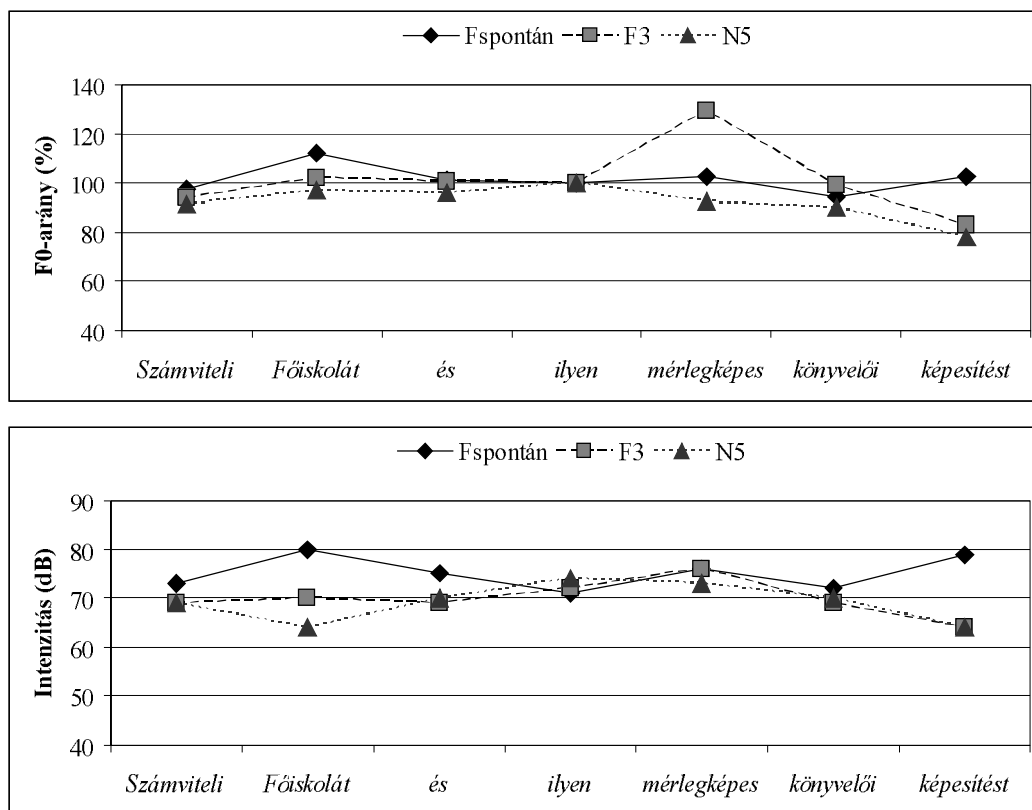

9. ábra

A hangsúlytételtek megoszlása az ilyen vizsgált előfordulásai esetében (medián és szóródás)

Mindössze átlagosan 2,8%-ban kapott hangsúlyos minősítést az *Elvégeztem a Közgazdasági, vagyis a Pénzügyi és Számviteli Főiskolát, és **ilyen** mérlegképes könyvelői képesítést is szereztem* megnyilatkozás célszava. Szünet egyik megvalósulásban sem mérhető. A két férfi beszélő (egy spontán, egy olvasott realizáció) ejtésében az *ilyen* időtartama az átlaghoz közelít, a női beszélő felolvasásában azonban 50%-kal meghaladja az átlagidőtartamot. A spontán beszédben és a női adatközlő felolvasásában lapos dallammenettel realizálódik a szöveggörnyezet, F3 esetében pedig az *ilyen* utáni nagymértékű frekvencianövekedés kelti a hangsúlytalanság érzetét (10. ábra). N5 megvalósításában a célszó intenzitása kismértékben kiemelkedik (talán ez idézhette elő az egyetlen hangsúlyos minősítést), F3 realizációjában folyamatos intenzitásérősödés figyelhető meg, a spontán ejtésben pedig gyengébb az *ilyen* intenzitása a környezeténél.

Az *Egyébként meg fürni, faragni, szépítgetni a lakást, kertészkedni – **ilyen** dolgokat szeretek csinálni* megnyilatkozás célszava átlagosan 83,3%-ban minősült hangsúlyosnak. A célszavak előtt 300–549 ms-os szünet mérhető az egyes realizációkban. Az eredeti, spontán közlés esetében mindössze 58,3% a hangsúlyos ítéletek aránya, és ez azzal függhet össze, hogy ereszkedő dallamívbe illeszkedik a célszó, és az intenzitása is gyengébb a megelőző szóéhoz képest. N1 ejtésében az *ilyen* időtartama több mint 20%-kal rövidebb az átlagnál, míg a többi változatban átlagos az időtartam.

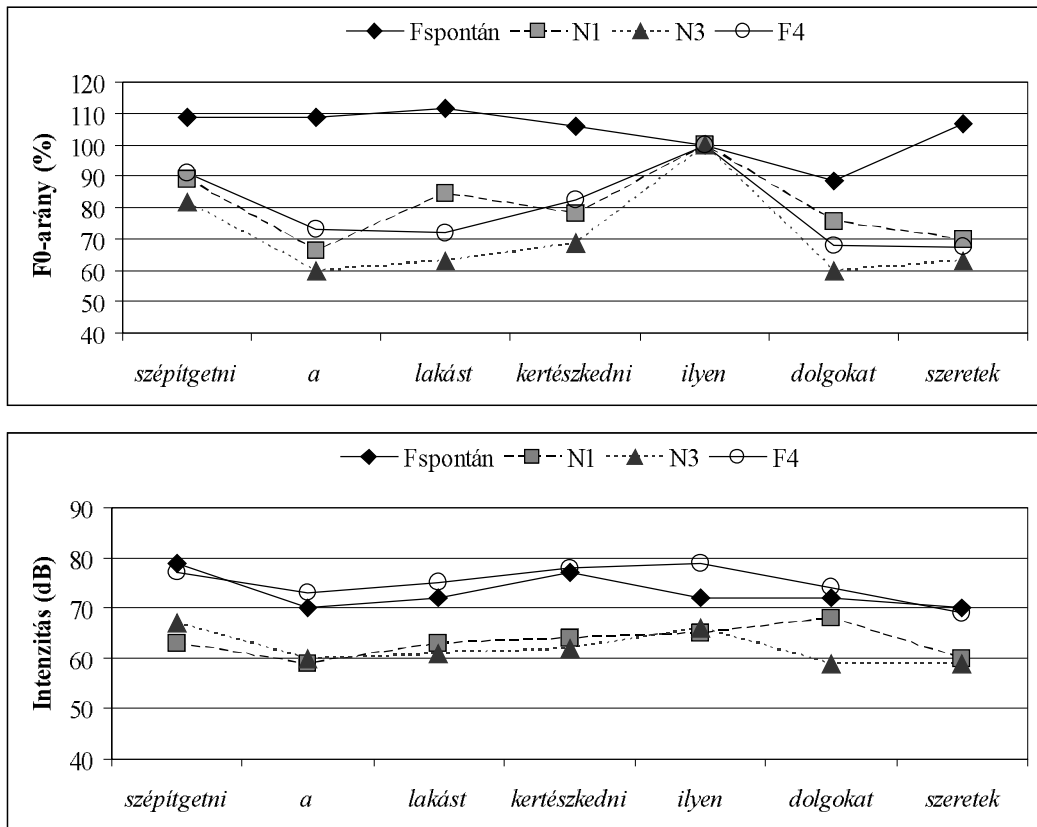

10. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) az Elvégeztem a Közgazdasági, vagyis a Pénzügyi és Számviteli Főiskolát, és **ilyen** mérlegképes könyvelői képesítést is szereztem *közlés spontán és felolvasott változataiban* ($N =$ női beszélő, $F =$ férfi beszélő)

Ez a változat talán ezért kapott „csak” 75,0%-ban hangsúlyos minősítéseket, annak ellenére, hogy az alapfrekvenciát tekintve kiemelkedik a célszó a környezetéből. A másik két realizáció célszavát minden esetben hangsúlyosnak ítélték az adatközlők, ezek mind a beszéddallam, mind a hangerőség vonatkozásában akusztikai többletet hordoznak.

A funkció- és a hangsúlyítéletek között szignifikáns, erős összefüggést mutatott ki a Pearson-próba az *így* esetében ($r = 0,814$, $p < 0,01$). Ugyanakkor az adatközlők funkcióítélete nem minden megnyilatkozást illetően egyezett meg a szerzők előzetes elemzésének eredményével (vö. 4. táblázat), miközben a funkció és a hangsúlyosság összefüggése ezekben a realizációkban is látszik (12. ábra). A *valahogy így* szerkezet második tagját az előzetes elemzésben a névmási funkcióhoz közelebb állónak tartottuk, ezzel szemben egyértelműen diskurzusjelölőinek, illetőleg hangsúlytalanoknak minősítették a tesztelők. A 4–5. példa között funkcionális különbség nincs, de a hangsúly- és a funkcióítéletek alapján inkább az utóbbit tartották átmenetinek, és az előbit tipikusabb diskurzusjelölőnek a résztvevők. A legnagyobb eltérés az általunk diskurzusjelölőnek tartott utolsó példában figyelhető meg, ahol az adatközlők névmási funkciót társítottak az *így*-hez, amelyet jellemzően inkább hangsúlyosnak is minősítettek, bár e tekintetben nagyobb fokú bizonytalanság. Erre az a legvalószínűbb magyarázat, hogy bár a spontán közlésben az *így* egyértelműen diskurzusjelölő, a felolvasók többsége névmásként értelmezte és hangsúlyozta.

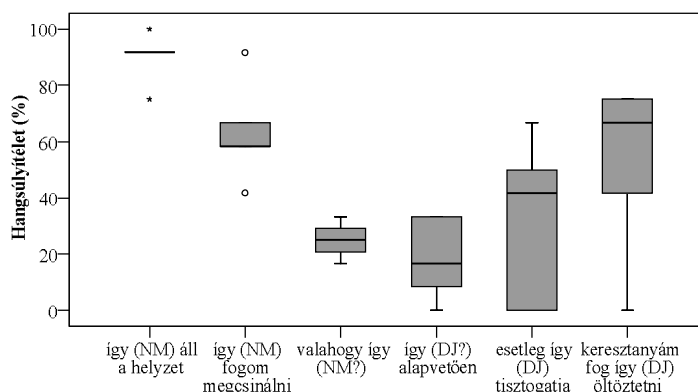
11. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) az Egyébként meg fürni, fāragni, szépítgetni a lakást, kertészkedni – ilyen dolgokat szeretek csinálni közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

4. táblázat

Az előzetes és a percepciók teszt alapján kialakult kategorizáció az így példái esetében

	Előzetes kategorizáció	A névmási minősítések aránya (%)	Megnyilatkozás
1.	Névmás, tipikus	98,3	...tehāt szerintem jelenleg így áll a helyzet.
2.	Névmás, tipikus	94,4	Akkor lehet, hogy én is így fogom megcsinálni.
3.	Névmás, bizonytalan	11,1	Azért is, mert rájöttem valahogy így a felvételi során, amikor ki kellett tölteni a feladatlapokat.
4.	Diskurzusjelölő, bizonytalan	16,7	Nem gondolnám, hogy így alapvetően nehezen értek szót a gyerekekkel.
5.	Diskurzusjelölő, tipikus	28,3	Elég koszos ahhoz Magyarország, hogy elkél egy-két kéz, aki esetleg így tisztogatja.
6.	Diskurzusjelölő, tipikus	72,2	Valószínűleg a keresztanyám fog így öltöztetni.

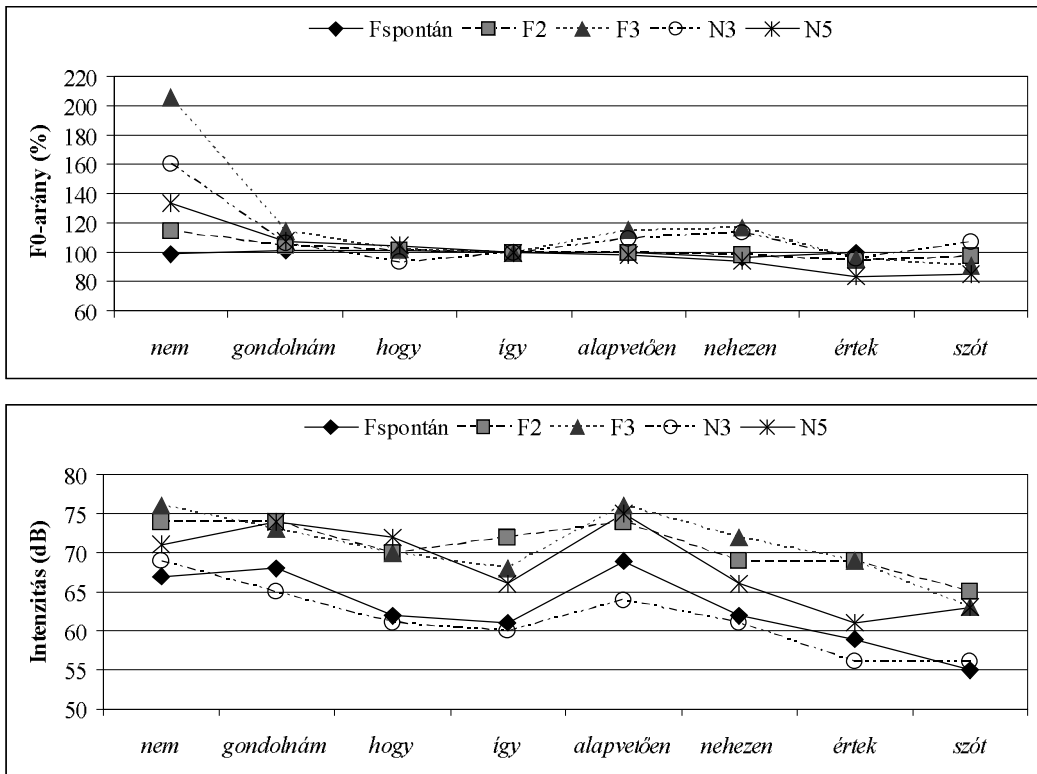
12. ábra

A hangsúlytételek megoszlása az így vizsgált előfordulásai esetében (medián és szóródás)

A *Nem gondolnám, hogy így alapvetően nehezen értek szót a gyerekekkel* változatai átlagosan 18,3%-os arányban kaptak hangsúlyos minősítést. Egyik célszó előtt sem tartott szünetet a beszélő. A spontán megnyilatkozásbeli *így* időtartama közel kétszerese az átlagénak, míg F2 beszélő az átlagnál mintegy 25%-kal rövidebben ejtette a diskurzusjelölőt. A többi realizáció időtartama átlagos. A beszéddallamot tekintve mindegyik változat szinttartó, esetleg laposan emelkedő dallamstruktúrát mutat a célszó közvetlen környezetében (13. ábra), az *így* alaphangmagassága nem tér el jelentősen a megelőző és a követő szóétól. Az intenzitást tekintve a legtöbbször lokális minimumot látunk, egy vizsgált változatban fordul elő, hogy az intenzitás fokozatos növekedése a célszón áthaladva is folytatódik.

91,7%-nyi hangsúlyos minősítést kapott az *így a ...tehát szerintem jelenleg így áll a helyzet* közlés eredeti, spontán változatában (férfi beszélő). Az alaphangmagasság az egész szakaszban szinttartó, F₀-csúcsot sem a célszón, sem a közvetlen környezetében nem adatoltunk. Az intenzitásban sincs erősödés a célszó elhangzásakor, sőt 5 dB-es gyengülés mérhető, illetve a következő szóra látunk 2 dB-es erősödést (14. ábra). A célszó időtartama nem tér el az átlagtól, és nem előzi meg szünet. Vagyis az *így*-et a szakirodalomban meghatározott akusztikai fonetikai paraméterek egyike sem emeli ki a környezetéből. Valószínűsítjük, hogy az akusztikai szerkezet és a percepció eltérése mögött az a jelenség áll, hogy a nyelvi szabály ismerete felülírja az észlelést, hiszen az *így* ebben a megnyilatkozásban fókuszpozícióban jelenik meg, az ige előtt, vagyis a funkcióból és a pozícióból adódó preconcepció alapján hozhatták meg a hallgatók a hangsúlyosságra vonatkozó döntést.

Ugyanez a közlés a felolvasott változatokban 75,0–100,0% közötti arányban kapott hangsúlyos minősítést. Az egyöntetűen hangsúlyosnak ítélt változat N2 beszélő meghangosítása, amelyben a közlés a célszóig lassan ereszkedő-szinttartó, majd a célszó után irregulárisra válik a zöngé. Ez nagyfokú lelépés érzetét kelti (vö. Markó 2009), illetve az *így* időtartama ebben a realizációban 22,9%-kal hosszabb az átlagnál. Ezek okozhatnak hangsúlyélményt, bár az intenzitás alakulása nem támogatja ezt, és megelőző szünet sem adatolható. Ugyancsak glottalizációba megy át a dallam az F5 beszélő megvalósításában, amelyre szintén 91,7%-nyi hangsúlyos választ kaptunk, itt azonban nincs más akusztikai elem, amely ezt az észleletet támogatná. Ugyanilyen arányban ítélték hangsúlyosnak az F4 beszélőtől rögzített közlés *így* elemét, itt is nagyfokú, 24,1%-os alaphangmagasság-csökkenést mértünk, a többi akusztikai paraméter nem utal hangsúlyra. N1 beszélő esetében egyik vizsgált szempont szerint sem emelkedik ki a célszó a környezetéből, ez egyrészt magyarázza, hogy csak 75,0%-ban tartották hangsúlyosnak. Másrészt nyilván itt is a fókuszhelyzet lehet az oka annak, hogy a tesztelők háromnegyede hangsúlyosnak ítélte az *így* szót ebben a közlésben.

13. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) a Nem gondolnám, hogy így alapvetően nehezen érték szót a gyerekekkel közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

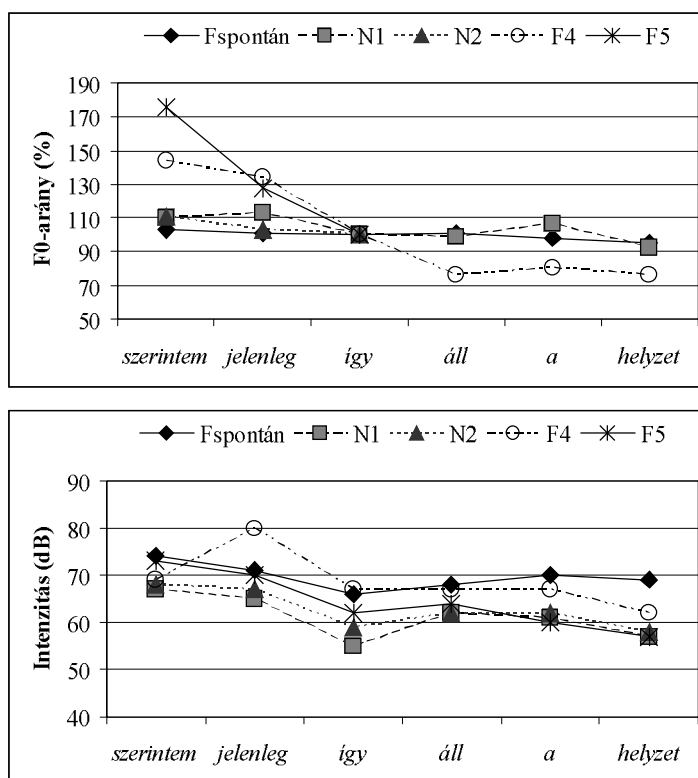
Következtetések

Az egyes mutató névmásból keletkezett diskurzusjelölők esetében a funkció és a hangsúlyosság összefüggése eltérő mértékű: *akkor* < *ilyen* < *így* ≈ *azért*. Ennek okai összetettek, és az egyes elemek részletes funkcióelemzésével tárhatók fel, tehát – mint az alábbiakban látni fogjuk – az sem mindegy, hogy ha több diskurzusjelölői szerepe is van az adott egységnek, akkor milyen jellegűek ezek.

Az *azért* esetében két, jó ideje stabilan elkülönült funkció figyelhető meg (jellemzően ok- és célhatározói szerep, diskurzusjelölőként pedig a már említett mögöttes várakozásra vonatkozó főnákokság jelzése), amelyek távol esnek egymástól jelentésükben, így nem keverhetők össze.

Az *így*-nek névmásként egyértelmű funkciói vannak ('ilyen módon, ilyen állapotban'), kötőszói funkcióban eléggé rögzített pozíciójú (ha nem a tagmondat élén áll, már nem biztosan kötőszó), diskurzusjelölői szerepei pedig az ezeken kívüliek. Tehát ennek az elemnek az esetében is elmondható, hogy a funkciók élesen elkülönültek.

Az *ilyen* annyiban más az előbbihez képest, hogy eredeti szófajában számtalan funkciója van: egyrészt gazdag melléknévi névmási szerepköre (de a jelzett szó, a főnév funkciójának megfelelő mondatrészi funkciókat is be tudja tölteni), másrészt fokhatározói szerepe ('nagyon, nagymértékben') is kialakult, amely a nyelvhasználatban rendkívül gyakori. Emiatt azt feltételezzük, hogy minél többféle funkciója van egy elemnek, annál nehezebb azokat csak a hangsúlyviszonyok mentén megragadni.

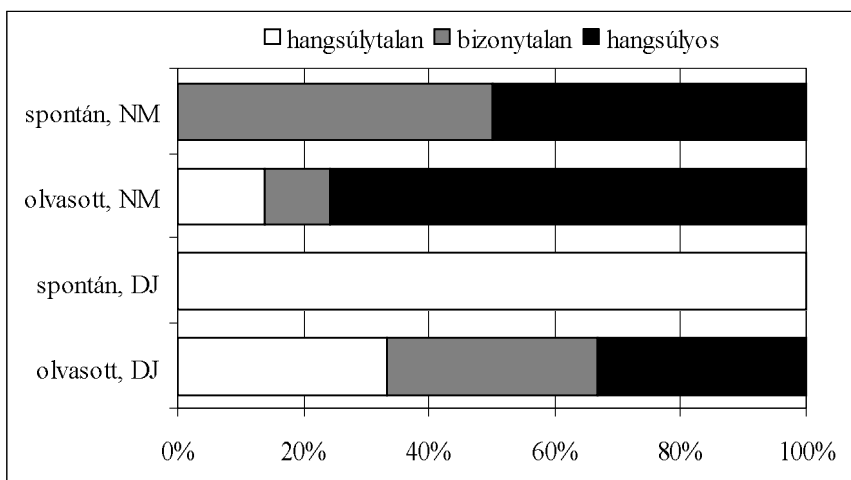

14. ábra

A célszón és kontextusán mért frekvencia- (felső grafikon) és intenzitásviszonyok (alsó grafikon) a ...tehát szerintem jelenleg így áll a helyzet közlés spontán és felolvasott változataiban (N = női beszélő, F = férfi beszélő)

Végezetül az *akkor*-ral kapcsolatos eredményeket több tényező együttesének tulajdoníthatjuk: még mindig a névmási funkciója a markáns, rendkívül gyakori használatú névmási utalószóként az *akkor* – *amikor*, illetve az *akkor* – *ha* szerkezetben. Diskurzusjelölői funkciója nehezen választható le az előbbiről (főként mert utóbbi esetben is tagmondateleji pozíciójú), jellemzően ilyenek az utalósóságtól már elszakadt szerepei, amelyek esetében kötőszói párja már nem tehető ki. Számolnunk kell annak a lehetőségével is, hogy az adatközlők névmási funkció alatt alkalmasint több vagy kevesebb dolgot értettek, mint mi. Így elképzelhető, hogy az *akkor* esetében az időhatározói funkció minősült inkább névmásinak, míg az utalósói ettől eltérőnek, történetesen diskurzusjelölőinek; és lehetséges, hogy az adatközlők csak a jól megragadható használatokat ismerik fel biztosan, a többit nem, és inkább tippelnek. A képet tovább árnyalja, hogy *akkor*-nak feltételezhetően már több diskurzusjelölői szerepe is van: a beszélő magáéhoz ragadhatja vele a figyelmet és a szót (*Akkor kezdjük!* típusú használat), és ez esetben hangsúlyosabb lehet, mint amikor diskurzusszegmenseket kapcsol (*és akkor* funkció).

Általánosságban jellemző volt, hogy az olvasott realizációkat nagyobb arányban ítélték hangsúlyosnak a percepciós tesztek résztvevői, mint a spontánokat, megvizsgáltuk ezért az ítéleteket a beszédmód függvényében. Összességében a spontán beszédben a névmási előfordulásoknak mintegy felét érzékelték hangsúlyosnak (azokat a példányokat számítottuk ide, amelyekre legalább 8 hangsúlyos minősítés született) az adatközlők; az esetek másik részében bizonytalanok voltak az ítéletek (5 : 7, 6 : 6 arányban ítélték hangsúlyosnak). A felolvasott realizációkban ugyanakkor

15. ábra

Az észlelési teszt minősítései a beszédmodok, valamint a célszók funkciója tekintetében (DJ = diskurzusjelölői előfordulás, NM = névmási előfordulás)

közel 80%-os a hangsúlyosnak minősített névmási szóalakok aránya. A diskurzusjelölőket a spontán beszédben mindig hangsúlytalanak észlelték a tesztelők, a felolvasásban azonban csak az előfordulások egyharmadát ítélték hangsúlytalanoknak, és ugyanilyen arányban fedeztek fel hangsúlyt a célszókon (15. ábra).

Ennek háttérében az állhat, hogy felolvasáskor a beszélő nem végez el bizonyos, a spontán megszólaláshoz elengedhetetlen beszédtervezési részfolyamatokat: a makrotervezést és a nyelvi struktúra megtervezésének egy részét nem kell megvalósítania (Levelt 1989), hiszen kész szöveget hangosít meg. Ráadásul a kísérletben a közlések felolvasása előtt volt lehetőség azok értelmezésére, így a beszélők nagyobb figyelmet fordíthattak az artikulációs tervezésre, illetve ennek részeként a szupraszegmentális megformálásra. Ebből adódóan a hangsúly kifejezésére, a hangsúlyosnak értelmezett szó kiemelésére is nagyobb erőfeszítést tettek. A spontán beszédben ezzel szemben a beszélőre hárul a teljes tervezési folyamat, amelyben az artikulációs kivitelezésre összpontosítható figyelem szükségképpen kisebb. Mindez a hangsúly megvalósulásaiban is megnyilvánul.

Hozzájárul ehhez az is, hogy a hallgatók a felolvasást nagy arányban el tudják különíteni a spontán beszédétől e beszédmodok hangzási jellemzői alapján (pl. Blaauw 1995; Laan 1997; Bóna 2011). Egy kutatásban igazolást nyert, hogy a hangsúly akusztikai realizációja (és ebből is következően hatása a percepcióra) eltér a kétféle beszédmodban (Markó 2012). Míg a felolvasásban a hangsúly percipiálásához a célszó utáni frekvenciacsökkenés elegendő volt, a spontán beszédben a célszónak a megelőző szóhoz képest is jobban ki kellett emelkednie ahhoz, hogy hangsúlyosnak ítéljék a tesztelők. Az intenzitás alakulásában a két beszédmód között inkább fokozati különbség adódott: az olvasott közlésekben a beszélők nagyobb mértékben használták a hangerőt a hangsúlyosság kifejezésére, ez feltehetően a tudatosabb megformálásból adódik. A szünetezés ugyancsak tervezettebb a felolvasásban, ezért a hangsúlypercepcióra is nagyobb mértékben tud hatást gyakorolni ebben a beszédmodban, mint spontán beszédben.

Mindemellett számolnunk kell azzal is, hogy a hangsúlyítéletek háttérében nem feltétlenül áll valóban akusztikai természetű prominencia, ahogyan például a fókuszpozícióban megjelenő *így* esetében láttuk. Hunyadi (2003) szerint a hangsúly percepciója szempontjából „másodlagos, hogy az adott hangsúly valójában akusztikailag hallható-e vagy sem” (67). Tehát azok a „következtelenségek”, amelyeket az akusztikai elemzés feltárt (vagyis hogy nem mindig mérhető nagymértékű akusztikai többlet a percepciós ítéletek viszonylagos egyöntetűsége esetében sem, valamint hogy

akár jelentős akusztikai eltérés esetén sem feltétlenül percipiáltak hangsúlyt az adatközlők), ugyan-csak arra utalnak, hogy a korábbi szakirodalmi forrásokban egyértelműen hangsúlyosnak tartott névmási és hangsúlytalanak tartott diskurzusjelölői előfordulások megítélésében a nyelvi kompetenciánk sokkal nagyobb mértékben játszik szerepet, mint az akusztikai paraméterek alakulása. Ebből az következik, hogy nem a hangsúly mint objektív tényező megléte vagy hiánya segít a beszédfeldolgozás számára annak eldöntésében, hogy az adott lexéma névmás-e vagy diskurzusjelölő, hanem más (szemantikai, szintaktikai, pragmatikai) sajátosságok. Még az is lehetséges, hogy az egyéb tényezők alapján megítélt névmási/diskurzusjelölői szerep alapján tételezzük hangsúlyosnak/hangsúlytalanak az adott elemet, és ez idézi elő a két változó között kimutatható összefüggést.

SZAKIRODALOM

- Blaauw, Eleonora 1995. On the Perceptual Classification of Spontaneous and Read Speech. In: Elenius, Kjell – Branderud, Peter (eds.): *Proceedings of the XIIIth International Congress of Phonetic Sciences*. Vol. 3. Stockholm, 254–57.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2010. *Praat: doing phonetics by computer* (Version 5.2). http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html.
- Bóna Judit 2011. A különböző beszédstílusok az akusztikai-fonetikai és percepció vizsgálatok tükrében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XI: 39–48.
- Bybee, Joan 2003. Mechanisms of Change in Grammaticization: The Role of Frequency. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds.): *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell. Malden–Oxford–Melbourne–Berlin, 602–23.
- Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 293–303.
- Dér Csilla Ilona 2010. „Töltelekelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutatás 2010*: 159–70.
- Dér Csilla Ilona (megj. alatt). Hányféle funkciójú az ilyen a mai magyar (írott) beszélt nyelvben? In: *Nyelvi funkciók – stílus és kapcsolat*. A Kodolányi János Főiskola és az ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke szervezésében megrendezett konferencia (Budapest, KJF, 2010. október 18–19.) kötete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Haader Lea 2003. Az ómagyar kor: Mondattörténet: Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest, 500–60.
- Heine, Bernd – Reh, Mechthild 1984. *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*. Helmut Buske, Hamburg.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth C. 2003. *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hunyadi László 2003. A hangsúlyról a fonológiában és a fonetikában. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 65–91.
- Imrényi András 2007. *Az Ez egy ilyen X konstrukció funkciója a mai magyar nyelvben*. Kézirat. 31 lap.
- Ittész Nóra (főszerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára II. A – aszúroz*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 164–202.
- Laan, Gitta P. M. 1997. The Contribution of Intonation, Segmental Durations, and Spectral Features to the Perception of a Spontaneous and a Read Speaking Style. *Speech Communication* 22: 43–66.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 127: 314–25.
- Lehmann, Christian 2005. Theory and Method in Grammaticalization. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 32/2: 152–87.
- Levelt, Willem M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Markó Alexandra 2009. Stigmatizált hanglejtésforma a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2009: 88–106.
- Markó Alexandra 2012. A magyar hangsúly realizációinak és észlelésének összefüggése felolvasásban és spontán beszédben. In: Markó Alexandra (szerk.): *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngeszédésig*. ELTE Bölcsészettudományi Kar – MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 277–303.
- Markó Alexandra – Dér Csilla Ilona 2011. Diskurzusjelölők használatának életkori sajátosságai. In: Navracscics Judit – Lengyel Zsolt (szerk.): *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben. Pszicholingvisztikai tanulmányok II*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 49–61.

Olaszy Gábor 2002. Az alaphérfkvencia és a hangsúlyozás kapcsolata a magyarban. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia 2002*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 73–84.

Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Markó Alexandra

egyetemi adjunktus

ELTE BTK

Fonetikai Tanszék

Dér Csilla Ilona

egyetemi docens

KRE BTK

Magyar Nyelvtudományi
Tanszék

SUMMARY

Markó, Alexandra and Dér, Csilla Ilona

Discourse marker or demonstrative pronoun? – The role of stress in lexical decision

Stress reduction, either as a prerequisite for phonetic reduction or as part of it, is usually discussed in the literature as a symptom of an item becoming a function word (e.g. Hopper and Traugott 2003: 154). Pronouns, especially adverbial demonstrative pronouns, often evolve into pragmatic discourse markers in the various languages. Former studies have explored a novel discourse marking function (referred to as “attention claiming function”), as well as the characteristic positions in utterances, of *ilyen* ‘such’ and *így* ‘so’, two items frequently occurring in spontaneous Hungarian speech (Dér 2010, Markó and Dér 2011). With respect to such innovative use of certain pronominal items, several researchers take loss of stress for granted (e.g. Laczkó 2003: 323; Imrényi 2007), a claim for which no empirical confirmation has been offered so far. The present paper investigates the interrelationships between (suprasegmental) form and (pragmatic) function of the lexemes *ilyen* ‘such’, *így* ‘so’, *azért* ‘therefore’ and *akkor* ‘then’. Our initial hypothesis was that, in a pronominal use, these lexemes consistently receive phrasal or sentence stress, whereas in their occurrences as discourse markers they are unstressed. To see whether that claim was true, we analysed and compared stress relationships in sentences read out by 10 speakers; the lexemes at hand occurred as pronouns in one sentence, and as discourse markers in other. We studied the effect of stressed/unstressed realisation on lexical decision via perception tests. In the individual cases of demonstrative pronouns vs. discourse markers, correlation between function and stress was found to obtain to an unequal extent. Our acoustic analysis has confirmed that it is not the presence vs. absence of stress as an objective factor that helps the speech comprehension system to decide whether the given lexeme is a pronoun or a discourse marker; rather, it is determined by a host of other (semantic, syntactic, and pragmatic) characteristics. It can be assumed that the listener perceives a given item as stressed or unstressed on the basis of its pronominal/discourse marking role, independently ascertained due to other factors, and this is what accounts for the correlation that can be attested between the two variables.

Keywords: grammaticalisation, discourse marker, demonstrative pronoun, the role of stress in lexical decision